

ВІТАЛІЙ КОСОВИЧ

Напівоціночні (проміжні, частково визначені) поняття у законодавстві України: проблематика використання

Одним із важливих чинників досконалості нормативно-правового акта як основного джерела права України є належність використання у ньому юридичної термінології. Значимість правничої мови для праворегулятивних властивостей нормативно-правового акта підтверджується рішенням Конституційного Суду України № 1–рп/2016 від 15.03.2016 р. у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положення „на наступній черговій сесії Верховної Ради України”, яке міститься у статті 155 Конституції України. На перший погляд звичайне словосполучення «на наступній черговій сесії Верховної Ради України» викликало жваву дискусію між представниками різних політичних сил українського парламенту щодо процедури внесення змін до Основного Закону нашої держави. Причиною цього стала неповна визначеність правоположення, зумовлена поєднанням неформалізованих повною мірою термінів. Наведений приклад вказує на доцільність, необхідність та актуальність дослідження можливостей використання таких термінів у законодавстві України.

Правнича мова була і є об'єктом особливого вивчення українських та зарубіжних вчених. У різного роду методичних рекомендаціях з питань проектування нормативно-правових актів мова є тим засобом нормопроектної техніки, якому приділяється чи не найбільша увага. Важливою складовою доктринальних підходів до мови права є напрацювання стосовно відносно визначених, зокрема оціночних понять. Оціночні поняття досліджувались у працях В. К. Гришука, Т. В. Кашаніної, А. Огородника, П. М. Рабіновича, С. Д. Шапченка та інших учених.

Попри це, сьогодні залишається поза увагою науковців та практиків блок понять, які є проміжними між абсолютно визначеними та відносно визначеними.

- З метою їх вивчення вважаємо за доцільне у межах нашого дослідження:
- дати визначення та виокремити ознаки таких понять;
 - з'ясувати підстави для їх введення у тексти нормативно-правових актів;

– вказати особливості застосування та тлумачення юридичних норм з такими поняттями.

У літературі розрізняють абсолютно визначені та відносно визначені норми. Абсолютно визначені (або формально визначені) норми з вичерпною конкретністю і повнотою встановлюють умови своєї дії, права й обов'язки адресатів. Відносно визначені (або формально не визначені) не містять вичерпних вказівок про умови дії, права та обов'язки суб'єктів чи зміст юридичних санкцій і дають право правозастосувальним органам вирішувати справу з урахуванням конкретних обставин. Тобто законодавець, по суті, делегує частину своїх прав безпосереднім правозастосовувачам. Цим самим визнано, що на практиці існують випадки, коли правові наслідки можуть наставати лише після того, як правозастосовуючі суб'єкти встановлять відповідність значущості досліджуваних фактів конкретної ситуації “духу” закону, тобто висновку законодавця про значущість аналогічних типових дій, закріпленому у правових нормах. Відносно визначені норми діляться на ситуативні, альтернативні, факультативні¹. Серед відносно визначених визначальне значення за оціночними нормами, точніше нормами, які містять оціночні поняття.

Під час дослідження стану використання у законодавстві України відносно визначених понять ми виявили їх специфічний різновид, який назвали *проміжними поняттями*. Ці поняття займають проміжне становище між формально визначеними та формально невизначеними, зокрема оціночними, тобто поняття, зміст яких визначений і водночас потребує тлумачення для забезпечення однаковості їхнього застосування; поняття, правильність застосування яких в окремих випадках обумовлюється рішеннями Конституційного Суду України, узагальненнями судової практики та правовими висновками Верховного Суду України і Вищих спеціалізованих судів України. Такі поняття (їх ще можна умовно назвати “*напівоціночними*”), з одного боку, певною мірою обмежують правозастосовувача, оскільки нібито вичерпно роз'яснені у самих нормах, інтерпретаційно-правових актах, аналізах та рекомендаціях за результатами узагальнення судової практики. З іншого – вони уможливають індивідуальний підхід до конкретних правовідносин (оскільки їх можна по-різному тлумачити, адже навіть у випадку, коли подано перелік охоплюваних ними фактів, найсуттєвіші з них вибирає, виходячи з конкретної ситуації, знову ж таки безпосередній правозастосовувач). До проміжних можна віднести, наприклад, такі, як: “право громадян України збиратись мирно” (ст. 39 Конституції України), “керівні працівники” (ст. 43¹ КЗпП України); використовувані у Цивільному кодексі України фор-

¹ Алексеев С. С. Общая теория права: курс в 2 т. / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – С. 73–74.

мально невизначені поняття: «духовний, фізичний та соціальний розвиток особи» (ст. 31), «зловмисна домовленість» (ст. 232), «належні, безпечні та здорові умови» (ст. 293), «звичай ділового обороту» (ст. 532), «ощадливе ведення» (ст. 845).

Аналіз чинного законодавства України ілюструє, що напівоціночні поняття дуже часто містяться у декларативних нормативно-правових приписах. Так, у статті 1 Конституції України зазначено, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Використані тут терміни «соціальна», «правова», «демократична» є по-суті напівоціночними, оскільки будучи загальноновизначеними і загальновідомими категоріями, інтерпретуються науковцями і практиками по-різному. Підтвердженням цього є рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2012 від 25.01.2012 р.², у якому дається офіційне тлумачення терміна «соціальна держава»

Проміжним поняттям властиві специфічні ознаки, що виділяють їх з поміж оціночних та формально визначених:

- часткова формальна визначеність;
- виражаються за допомогою загальновідомих, загальноновживаних та загальноновизначених термінів;
- інтерпретація соціальної значимості окреслених ними явищ може бути пов'язана із специфікою конкретних життєвих ситуацій; вони можуть по-різному тлумачитись залежно від суб'єкта, умов, предмета тощо; в окремих випадках потребують офіційного роз'яснення;
- створюють можливості правозастосувального угляду у процесі формування юридичної оцінки;
- законодавець може давати їх юридичне визначення;
- використовуються для конкретизації змісту оціночних понять не формалізуючи їх;
- виступають як формою, так і джерелом права.

Напівоціночні (проміжні) поняття наділені специфічними характеристиками. Зокрема, тотожні напівоціночні поняття можуть використовуватись у різних за своєю природою і праворегулятивним призначенням правових актах. Так, проміжне поняття «громадський порядок» міститься у статті 442 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 р. № 435-IV, статті 1 Кримінального кодексу України від 05.04.2001 р. № 2341-III, статтях 6 та 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4.11.1950 р. У цьому проявляється їх здатність закріплювати універсальні правові цінності.

Однією із властивостей напівоціночних понять є те, що вони будучи однакові за формою зовнішнього закріплення, можуть бути різними за змістом

² Рішення Конституційного Суду України від 25.01.2012 р. № 3-рп/2012 // Вісник Конституційного суду України. – 2012. – № 2. – С. 25.

(що може спричинити до неузгодженості юридичних норм). Ілюстрацією цього є використаний у назвах статті 8 Конституції України та статті 8 Кримінального процесуального кодексу України від 13.04.2012 р. № 4651-VI термін «верховенство права». Подальша нормативна інтерпретація цього напівоціночного поняття вказує на його змістовну відмінність у різних нормативно-правових приписах. Конституційна норма встановлює, що «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і мають їй відповідати». Норма ж Кримінального процесуального кодексу України передбачає, що «кримінальне провадження здійснюється з додержанням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується із урахуванням практики Європейського суду з прав людини».

Проміжні поняття мають особливу здатність виступати засобами правого впливу як пов'язаного, так і не пов'язаного з правовим регулюванням. Ця здатність випливає із властивостей проміжних понять, передусім із такої, як можливість слугувати засобом і джерелом (а це уже вплив) правового регулювання. Візьмемо, для прикладу, використане у статтях 37 та 38 Конвенції про захист прав людини та основних свобод напівоціночне поняття „повага до прав людини”. Таке словосполучення закріплює один із засадничих принципів діяльності Європейського Суду з прав людини. Праворегулятивне призначення зазначеного поняття полягає у юридичному визначенні основного критерію для оцінки фактичних обставин справ, пов'язаних із захистом прав людини, неналежно захищених у межах національних правових систем. Стаття 37 Конвенції надає право Європейському Суду з прав людини на будь-якій стадії провадження у справі вилучити заяву із реєстру справ, якщо обставини дозволяють дійти висновку, що заявник не має наміру і далі підтримувати свою заяву. Однак, відповідно до частини другої пункту першого цієї статті, Суд продовжує розгляд заяви, якщо цього вимагає повага до прав людини, визначених у Конвенції та протоколах до неї. Використане проміжне поняття дає змогу оминати формальні підстави в інтересах людини, наприклад, у випадку не вчинення заявником дій, що свідчать про намір підтримувати свою заяву через страх перед можливою у майбутньому помстою з боку держави. Водночас поняття «повага до прав людини» є засобом правового впливу. Як складова правової норми Конвенції, воно виконує усі види загальносоціальних функцій, властивих юридичній нормі – виховну, ідеологічну, аксіологічну тощо. У цьому випадку правовий вплив супроводжує правове регулювання.

Будучи не у повній мірі визначеним, словосполучення «повага до прав людини» виступає також засобом правового впливу, не пов'язаного безпо-

середньо із правовим регулюванням. Багатогранним є передусім термін „повага”. Тлумачний словник трактує „повагу” як почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні будь-чиїх заслуг, високих позитивних якостей когось, чогось³. Як бачимо, напівоціночне поняття роз’яснюється за допомогою таких же проміжних та оціночних! Отож, встановити формальні межі позитивного ставлення до прав людини у розумінні «поваги» дуже складно або ж неможливо. Це філософсько-моральне поняття є не тільки специфічною формою міжнародного права, а й джерелом міжнародного й національного права держав членів Ради Європи; тим самим засобом впливу на широке коло суб’єктів права. Такий вплив насамперед стосується суб’єктів творення норм національного законодавства щодо прав людини, суб’єктів їхньої реалізації та застосування, й, зрештою, основних носіїв цих прав – людей. І полягає він у формуванні системи аксіологічних та правових установок суспільства щодо багатогранного поняття «повага до прав людини», слугуючи ідейною основою подальшого правового регулювання цієї важливої сфери суспільних відносин. Розглядуване напівоціночне поняття хоча чи не основна, однак лише частина правової норми. Це спонукає до з’ясування «правовпливових властивостей» проміжних понять у поєднанні із аналогічними властивостями правової норми, у якій їх закріплено.

Проміжні поняття надають правовим нормам, у яких вони закріплені, особливого значення. Правові норми, крім регулятивної функції, мають виховний та інформаційний вплив на суспільство⁴. Питома вага безпосереднього правового впливу норм з проміжними поняттями значно вища, ніж норм з формально визначеними поняттями. Розглянемо для прикладу статтю 39 Конституції України, яка надає громадянам України право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації. Зазначена норма містить проміжне поняття «збиратися мирно». На перший погляд таке поняття зрозуміле та визначене за своїм змістом. Однак детальний аналіз вказує на його неоднозначність та багатогранність. Межами поняття може охоплюватись і право проводити масові акції на підтримку певних особистих інтересів і право проведення суспільнозначущих політичних зібрань. Ймовірний плюралізм розуміння права збиратися мирно є однією із причин того, що частина перша статті 39 Конституції України отримала офіційне тлумачення в рішенні Конституційного Суду України №4–рп/2001 від 19.04.2001 р.⁵

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Перун, 2007. – С. 992.

⁴ Общая теория государства и права. Академический курс. Т. 3: Государство, право, общество / отв. ред. М. Н. Марченко. – М.: Норма, 2007. – С. 102.

⁵ Рішення Конституційного Суду України №4–рп/2001 від 19.04.2001 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 28. – С. 109.

Неокресленість предмета регламентації зумовлює широкі можливості впливу, пов'язаного і з правовим регулюванням, і такого, що має певну відносну самостійність. У першому випадку правовий вплив полягає у виховній та ідеологічній функції норми з проміжним поняттям, що закріплена у статті 39 Конституції України (наприклад, формування правової установки на поведінку на основі принципу «не завдавай своїми діями шкоди іншим громадянам та суспільству»). У другому випадку уже наявність такої норми впливає (є підставою) на формування системи певних ціннісних уявлень щодо прав людини, зокрема права на збори.

Проміжні поняття, як специфічна форма закріплення правових приписів, є джерелом формування інших правових норм (засобом впливу на саме юридичне право). Зокрема, згадана конституційна норма є основою для формування нормативно-правових актів про об'єднання громадян.

Основна причина застосування напівоціночних (проміжних) понять – необхідність правової регламентації таких суспільних явищ, процесів, діяльності, фактів, які є соціально важливими, загальнозрозумілими, однак межі (діапазон) сприйняття і трактування яких не є сталим і однозначним. Ці поняття самі по собі не містять яскраво вираженої соціально-правової значущості, однак їх розуміння та відповідне застосування зумовлює певні соціальні й правові наслідки. Наведемо приклад. У низку статей Кримінального кодексу України (статті 245, 252, 292, 347, 378) введено напівоціночне поняття «загально-небезпечний спосіб». Різноманітність форм та засобів протиправних дій, що є і можуть бути небезпечними для суспільства, а також розмаїття об'єктів протиправного посягання, дали підставу законодавцю використати саме цей термін для позначення дій спрямованих на загальносуспільні цінності. З метою належного застосування це напівоціночне поняття отримало інтерпретацію у призмі статті 347⁶. Загально-небезпечним способом визнано дії, небезпечні для життя і здоров'я людей, а також майна інших юридичних чи фізичних осіб (наприклад вибух, отруєння домашніх тварин та інше). Як бачимо, навіть у судовому роз'ясненні спектр можливих загально-небезпечних дій не вичерпний; з розвитком соціуму вони також будуть урізноманітнюватись.

Наявність у юридичних нормах напівоціночних понять є передумовою широкого правозастосувального угляду, що створює потенційну загрозу правозастосувальних помилок. Така ситуація зобов'язує визначити особливості та гарантії належного застосування юридичних норм із такими поняттями.

У контексті стадій правозастосування неконкретизованість соціальної значимості охоплених напівоціночними поняттями суспільних відносин

⁶ Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навч. посібник / укл. Б. О. Кириш. – Львів. 2005. – С. 280.

спонукає суб'єктів застосування частково формально визначених нормативно-правових приписів звертати увагу на взаємовідповідність соціальної значимості визначеної законодавцем, та соціальних характеристик кваліфікованих з метою певного юридичного впливу правових явищ.

Об'єктивність правових оцінок суб'єктів застосування права також забезпечується встановленням його обов'язку дотримуватися певних вимог під час документального оформлення своїх рішень. Йдеться про те, що в описовій частині рішень, які базуються на формально-невизначених нормах, мають обов'язково бути окреслені фактичні обставини справи, що охоплюються та регулюються напівоціночним поняттям; у мотивувальній частині – повинно міститися додаткове пояснення (аргументація) певної юридичної оцінки, що дається на основі і в межах визначених напівоціночним поняттям, тобто обґрунтування відповідності соціальної значимості кваліфікованого діяння соціальній значимості визначеній таким поняттям.

Задля запобігання правозастосувальним помилкам у процесі оперування напівоціночними поняттями також доцільно запровадити систему нормативно-організаційних гарантій, що повинна включати гарантії аналогічні тим, які забезпечують належне застосування юридичних норм з оціночними поняттям. До нормативних належить: юридична регламентація правил використання формально невизначених понять (термінів) у процесі проектування нормативно-правових актів та правил застосування формально невизначених нормативно-правових приписів (юридичних норм); законодавче визнання можливості використання офіційної інтерпретації юридичних норм із формально невизначеними поняттями. До організаційних – тлумачення та конкретизація змісту напівоціночних (проміжних) понять в узагальненнях та висновках вищих судів, науково-практичне коментування текстів нормативних документів, які містять такі поняття, видання спеціальних тлумачних словників формально-невизначеної юридичної термінології.

Формально невизначений характер напівоціночних (проміжних) понять зумовлює й певні особливості їх тлумачення (що є близькими до правил тлумачення оціночних юридичних норм). Йдеться про те, що:

- роз'яснення змісту тотожних напівоціночних понять у одному і тому ж нормативно правовому акті повинно бути однаковим;
- розуміння одного і того ж напівоціночного поняття, що використане у різних нормативно-правових актах, може бути однаковим, якщо воно міститься у правових нормах однієї галузі права;
- тлумачення одного і того ж напівоціночного поняття у різних галузях права повинно бути різним, враховуючи особливості правового регулювання кожної галузі права;
- соціально-значимі складові, передбачені напівоціночним поняттям, повинні пропонуватись інтерпретатором відповідно до існуючих у юри-

- дичній теорії та практиці знань про них (бути опосередковані та підтверджені практикою правового регулювання);
- трактування напівоціночного терміну повинно бути співвідносним із його сприйняттям та баченням суспільством, відповідати правовій свідомості громадян;
- тлумачення змісту напівоціночних понять повинно здійснюватись шляхом використання формально визначених та зрозумілих термінів;
- необхідність інтерпретації однакових напівоціночних понять, що містяться у нормах українського та міжнародного права, на основі єдиних підходів.

Система вимог існує і до способів тлумачення з'ясування досліджуваних формально-невизначених понять, які найчастіше використовуються у правотлумачній практиці: логічного, системного, історичного та цільового. Логічне тлумачення здійснюється шляхом логічного розширення та деталізації напівоціночних понять. Системне тлумачення полягає у зіставленні напівоціночних понять та їх розумінь з метою встановлення тотожної та відмінної соціальної значимості діянь однакових за формою зовнішнього закріплення і дещо різних за змістовним навантаженням. Історичне тлумачення дає можливість простежити зміни в оцінці соціально значимих дій з часом, еволюцію соціальної значимості явищ окреслених напівоціночними поняттями. Зміст цільового тлумачення – встановлення відповідності між соціально значимими цілями (завданнями, метою) правового регулювання суспільних відносин і соціальною значимістю конкретних правовідносин, що виникають за певних обставин.

Підсумовуючи наведене, необхідно констатувати, що важливою передумовою досконалості нормативно-правових актів є належне використання у них формально невизначених, зокрема напівоціночних (проміжних) понять. Оскільки неналежне застосування напівоціночних понять (термінів) може спричинити до правозастосувальних помилок, набуває актуальності питання нормативного визначення підстав їх введення у тексти проєктованих нормативно-правових актів, питання юридичної регламентації правил застосування та тлумачення нормативно-правових приписів, які містять такий різновид формально невизначених понять. Власне такий імовірнісний перелік підстав та правил (щодо якого звичайно можна дискутувати і який варто доповнювати) окреслено у нашому дослідженні.

Анотація

Стаття присвячена з'ясуванню особливостей використання у нормативно-правових актах частково формально визначених (напівоціночних, проміжних між формально визначеними і формально невизначеними) понять. Запропоновано розуміння

змісту напівоціночного поняття, виокремлено його ознаки та властивості. Встановлено ключові підстави для введення таких понять у тексти проєктованих нормативно-правових актів. Звернуто увагу на специфічні аспекти тлумачення юридичних норм із такими поняттями.

Ключові слова: напівоціночні (проміжні, частково визначені) поняття, формально невизначені поняття, нормативно-правовий акт, застосування юридичних норм, тлумачення юридичних норм.

Streszczenie

Pojęcia półszacunkowe (pośrednie, częściowo określone) w ustawodawstwie Ukrainy. Problemy stosowania

Artykuł jest poświęcony wyjaśnieniu właściwości stosowania w aktach normatywno-prawnych częściowo formalnie określonych pojęć (półszacunkowych, pośrednich między formalnie określonymi i formalnie nieokreślonymi). Zaproponowano rozumienie treści półszacunkowego pojęcia, wyróżniono jego cechy i właściwości. Ustalono kluczowe podstawy dla wprowadzenia takich pojęć do tekstów projektowanych aktów normatywno-prawnych. Zwrócono uwagę na specyficzne aspekty wykładni norm prawnych w których użyto te pojęcia.

Słowa kluczowe: półszacunkowe (pośrednie, częściowo określone) pojęcia, formalnie nieokreślone pojęcia, akt normatywno-prawny, stosowanie norm prawnych, wykładnia norm prawnych.

Summary

Semi-estimative (Intermediate, Partially-Defined) Concepts in the Legislation of Ukraine: Application Problems

The article aims at clarifying the issues related to the usage in legal acts of partly formally defined (i.e. semi-estimative or intermediate between the formally defined and formally undefined) concepts. The way of understanding of the content of half-estimative concepts is proposed, their features and properties are highlighted. The key reason for introducing such concepts into the texts of the designed legal acts are identified. Attention is drawn to the specific aspects of interpretation of legal norms that include half-estimated concepts.

Key words: half-estimated (intermediate, partially-defined) concepts, formally undefined concepts, legal act, the application of legal acts, interpretation of legal acts.